

वितण्डा

कथा (बे पक्षो वच्चेनी चर्चा) ना त्रण प्रकार न्याय सूत्रकारे गणाव्याछे-वाद, जल्प, अने वितण्डा । वादना अधिकारी वीतराग होय छे, तेओ सत्यनिर्णयार्थ वादकरे छे, हार-जीतनो सवाल तेमने मन खास महत्वनो नथी । वादमां पक्ष अनेप्रति-पक्ष सामसामा रजू करवा मां आवे छे अने प्रमाण अने तर्क तेमां छल, जाति अने निग्रह स्थान जेवी युक्तिओनो उपयोग थायतो परण समान परे तो नहीं ज (प्रमाण तर्कसाधनोपालम्भे: सिद्धान्तविरुद्ध: पञ्चावयवोपपन्न: पक्ष प्रतिपक्षपरिग्रहो वाद:न्यायसूत्र १-२-१) जल्पनी पद्धति परण वाद जेवीज छे, तेमां परण प्रमाण अने तर्क द्वारा स्वपक्षनु खंडन करवानो प्रयत्न करवामां आवे छे; परण तेमां विरोधीनो पराभव करवानुं मुख्य प्रयोजन होइ छल, जाति अने निग्रह स्थाननो समान परे उपयोग थाय छे । (यथोक्तोपपन्नछलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भी जल्प:—न्यायसूत्र १-२-२) तेज जल्प प्रतिपक्षनी स्थापना विनानो होय तो वितण्डा बने छे । ज्यारे चर्चा मां उतरेलो अरे-वादी पोताना मतनु स्थापन करतो ज नथी, मात्र प्रतिवादीना मतनु खंडन खंडन करवा करे छे तयारे ते वितण्डा करे छे अरे कहेवाय छे (स प्रतिपक्ष स्थापनाहीनो वितण्डा—न्यायसूत्र १-२-३) । आन पर भाष्य करतां वात्स्यायन स्पष्टता करे छे के वैताण्डिकने परण पोतानोपक्ष तो होय ज छे, केवल ते तेनु स्थापन करवा प्रवृत्ततोनथी अने थेती ज सूत्रकारे वितण्डा प्रतिपक्षहीन छे अरे न कहे तां प्रतिपक्षस्थापनाहीन छे अरे कह्यु छे । उद्योतकर अने वाचस्पति परण संमत तथा स्पष्टता करे छे के आमां वैताण्डिक नो अरेवो आशय होय छे के विरोधीना मत के पक्षनु खंडन करवाथी पोतानो पक्ष पोतानी मेले सिद्ध थइ जणे; वैताण्डिकनो पोतानो पक्ष होय ज छे परण तेनु प्रतिपक्षना खंडन थी स्वतन्त्रपरे स्थापन करवामां आवतु न थी ।

उद्योतकरे अरेक मत नोंध्यो छे जे प्रमाणे वितण्डानु लक्षण 'दूषण मात्र' हतुं । उद्योत करे आको प्रतिषेध करचो छे कारण के वैताण्डिकने परण जेनु खंडन करवानुं छे ते पक्ष, अरे पक्षनी विपर्ययात्मकता, प्रतिवादी अने वादी तरीके पोते आटली हकीकतो तो स्वीकारबीज रही अने दूषणमात्र अटलु लक्षण होय तो आनी उपपत्ति थती न थी । (जुओ न्यायवार्तिक, पृ. १६३; तात्पर्य टीका, पृ. ३३०) । परण चरक संहिता (पृ. २२५) मां परण वितण्डानु 'परपक्षे दोषवचनमात्रमेव' अरे लक्षण आप्यु छे तेथी अरेक कही शकाय के वितण्डा अरे दूषण मात्र जे अरेवी परंपरा होवी जोइअरे ।

वितण्डाति पद्धतिनो जेमां उपयोग करवामां आश्यो छे तेवा ग्रन्थी नो अभ्यास करतां जणाय छे के आ वैताण्डिको केवल दोषदर्शी नथी परण सूक्ष्म विचारक छे जेमने कोई ज्ञाननु प्रामाण्य मान्य

नथी अने तेथी तेमने पोतानो कोई मत के बाद न थी । विरोधीनुं खंडन करतां जा दलीलीनो अे डपयोग करे छे तेमांम कदाच कोई जूदा मत के पक्षनो सीधो के आडकतरो स्वीकार थतो होय तो परण आ वैतान्डिकने अभिप्रेत तो न थी ज । कोई आमतनी स्थापना करवा प्रवृत्त थाय तो अेज वैतान्डिक अेनुं खंडन करवा तत्पर बने अने त्यारे अे अेनाथी विरुद्ध मतनो स्वीकार करतो जणाय । जयराशिभट्टनां तत्वोपप्लवसिंह पर दृष्टिपात करतां आ सहेजे समजाय छे । सत्कार्य वादनुं खंडन करता वैतान्डिकने असत्कार्यवाद मान्य छे अेम लागे परण अेज वैतान्डिक असत्कार्य वादनुं परण खंडन करे छे, अनेत्यारे तेने सत्कार्यवाद मान्य होय अेवुं लागे छे । वास्तवमां तेने अेक परण मान्य नथी अने प्रतीत्य समुत्पाद के विवर्त-वाद के कोई परणवाद मान्य न थी । तेने प्रमाणिक परे अेम लागे छे के कोई ज्ञान ने प्रमाण भूत मानी शकाय तेम न थी । तेथी कोई वाद ते शी रीते स्थायी शके के स्वीकारी शके ! प्रमेयनी स्थापना प्रमाण पर आधारित छे अने प्रमाणनुं साबुं लक्षण आपी शकाय तो ज प्रमाणनी स्थापना थई शके परण प्रमाणनुं कोई परण लक्षण दोष रहित (—तर्कशास्त्रने मान्य सिद्धान्तो प्रमाणे परण) जणातुं नथी तेथी प्रमेयनी स्थापना शक्य बनतो न थी । आ संजोग मां परम तत्व अंगे के बीजुं परण कशुं कहेवुं शक्य न थी । बदां लौकिक अने शास्त्रीय व्यवहार अविचारित रमणीय चाले छे [सल्लक्षणनिबन्धनं मानव्यवस्थानम्, मान-निबन्धना च मेयस्थितिः, तदभावे तयोः सद्व्यवहार विषयत्वं कथं [स्वयमेव]....—तत्वोपप्लवसिंह, पृ. १; तदेवमुपप्लुतेष्वेव तत्त्वेषु अविचारित-रमणीया सर्वव्यवहारा घटन्ते—पृ. १२५]

वितण्डा-पद्धतिनो स्वीकार संजय वेलङ्घिपुत्र (बुद्धना समकालीन), जयराशिभट्ट (८वीं सदी), माध्यमिको अने श्रीहर्ष (१२वीं सदी) जेवा अद्वैत वेदान्तीअोनो विचार-सरणि अने प्रतिपादन मां जोवा मले छे, आ लोको केवल दोषदर्शी हता अने सूक्ष्म विचारक न होता अेम तो कोई कही शके तेम नथी । तेथी आपणे मानवा प्रेराईसे छीअे के वितण्डानुं प्रतिपारन जे रीते न्याय-ग्रंथोंमां करवामां आब्युं छे ते पूरतुं नथी अने उद्घोतकर, वाचस्पति बगेरे अे वितण्डानुं साबुं रहस्य पकड्युं न थी । जयंत जेवा पासेथी यहा आ परत्वे बंधारे विवरण प्राप्त थतुं न थी । परण उदयने (१०वीं सदी) पोतानी परिशुद्धि मां सानातनिना मतनो उल्लेख करचो छे जे प्रमाणे कथा चतुर्विध छे कारण के वितण्डा बे प्रकारनी छे—तेमांवाद के जल्पनां लक्षणो होय अे अनुसार । [प्रौढगौड नैयायिक मते चतस्रः कथाः । ‘स प्रतिपक्ष स्थापनाहीनो वितण्डा’ (न्यायसूत्र १-२-३) इत्यत्र जल्पवद् वादस्यापि परामर्शात् । पुरुषाभिप्रायानुरोधेन चतुर्थोदाहरणस्यापि उपपत्तेरीति सानातनिः—परिशुद्धि १. २. १—History of Navya Nyaya in Mithila, P. 1 —दिनेशचन्द्र भट्टाचार्य, दरभंगा, १९५८—मां थी उद्धृत । शंकर मिश्रे (१६वीं सदी) परण वादि विनोद (पृ. २) मां आ मत नो उल्लेख करचो छे । सानातनिने मते वादी वादनां लक्षण जेमां छे तेथी कथा (चर्चा) मां पोताना कोई पक्षनुं स्थापन करचा बिना पर पक्षनुं खंडन मात्र करे अे शक्य छे ज । न्याय परिशुद्धिमां वेंकटनाथे (१३वीं सदी) परण वितण्डानां बे प्रकार छे—वादी वीतराग के विजि गीषु होय अे प्रमाणे—तेवा मत नो उल्लेख करचो छे, जो के वेंकटनाथ पोते आ मतनी साथे संमत थता नथी कारण के सत्यनिराण्यनी अंखना बालो वीतराग प्रतिपक्षना खंडन मात्र थी संतुष्ट न ज थाय । तेने तो जेने अंगे चर्चा थई रही छे अे वस्तुना स्वरूपनो प्रतीति इष्ट छे (के चित्तु, वितण्डायामपि वीतराग-विजिगीषुभेदाद् भेदमाहुः—न्यायपरिशुद्धि, पृ. १६६) । दूसरामात्रं वितण्डा, परपक्षे दोषवचनमात्रमेव—अे लक्षणो तो आपणे जोयां ज छे । तेथी अेवुं मानवानी प्रेरणा थाय छे के आवा लक्षणो प्राचीन काल

કી મલતાં હોય અને બીજુ બાજુએ વિતણ્ડા પદ્ધતિ થી પ્રવૃત્ત થનાર ઉચ્ચ કક્ષાનાં ચિન્તકોના ગ્રંથો જોય તો બધા વૈતાણ્ડિક કેવલ દોષદર્શી ન હોઈ શકે । તેમને બીજો પણ એક પ્રકાર હોવો જોઈએ—સૂક્ષ્મ વિચારક (Critical Philosophers) કહી શકાય તેવા એનો । વીતરાગ વૈતાણ્ડિક તત્ત્વોપપ્લવવાદી ચિન્તક હોઈ શકે, જેને Sceptic કહી શકાય । તેને જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય માન્ય ન થી અને તેથી તે કોઈ મતનું સ્થાપન કરી શકતો ન થી । જયરાશિભટ્ટ ગ્રાવા ચિન્તક છે । ગ્રાવાજ બીજા કેટલાક ચિન્તક ને એમ લાગે છે કે લૌકિક પ્રમાણો થી પરમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ શક્ય ન થી । માધ્યમિકો અને શ્રી હર્ષ વગેરે અદ્વૈત વેદાન્તી એ આ કોટિના ચિત્તકોં છે । તે એ પરમ તત્ત્વ સ્વીકારે છે પણ તેનું સ્થાપન લૌકિક પ્રમાણો થી શક્ય ન થી તેવી તેમની દૃઢ માન્યતા છે । તત્ત્વ જેવું છે તેવું લૌકિક પ્રમાણો થી જ્ઞાન થઈ શકતું ન થી અને જેનું જ્ઞાત થાય છે તેવું તે હોઈ શકે નહીં કારણ કે આ પ્રમાણોની આપસી માન્યતાજ દોષ રહિત ન થી । પરા પ્રજ્ઞા થી તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે પણ લૌકિક રીતે તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કે એ તત્ત્વનું વિવરણ શક્ય ન થી । બીજુ બાજુએ જયરાશિ જેવા તત્ત્વોપપ્લવવાદી કોઈજ જ્ઞાનની સત્યતા સ્વીકારતા ન થી અને તેથી કોઈ તત્ત્વ વિષે કશું કહેવા તૈયાર ન થી ।

વિતણ્ડાનો વ્યવહાર માં ઉપયોગ સામા પક્ષ ને ફટકારવા માટે, ખૂડો કાઢી નાખવા માટેજ મોટે ભાગે થતો હોય છે । પોતાની વ્યવસ્થિત રજૂઆત કર્યા સિવાય સામેનો માણસ જે બોલે તેનું ટાંકન કરવું તે વિતણ્ડા । વિતણ્ડાનો આજ અર્થ ન્યાયના ગ્રંથોમાં ઉતરી આવ્યો છે । પ્રમાણિક પણ વિતણ્ડાનો આશ્રય લેનાર વધુ ઓછા હોવા ને કારણે આ પાસું લગભગ ખુલાઈ ગયું ધર્મકીર્તિ જેવા બૌદ્ધ નૈયાયિક અને અકલંક હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરે જૈન નૈયાયિકો વિતણ્ડાને કથાનો પ્રકાર માનના તૈયાર ન થી કારણ કે એક પક્ષ ને તેમાં કોઈ મતજ હોતો ન થી (જુઓ વાદ ન્યાય, પૃ. ૭૨; ન્યાય-વિનિશ્ચય ૨-૨૮૨-૩૮૪; પ્રમાણમીમાંસા ૨-૧-૩) । ચરક સંહિતામાંવાદ-(વિશ્વહ કથા) ના બે પ્રકાર ગણાવ્યા છે—જલ્પ અને વિતણ્ડા—પ્રતિપક્ષ રજૂ કરવામાં આવે કે ન આવે તે અનુસાર । અને દૂષણમાત્ર જેવાં લક્ષણો સહીં રજૂ કરેલા અભિપ્રાયનું સમર્થન કરવામાં કાંઈક અંશે મદદ રૂપ થાય છે । સાનાતનિ એ વિતણ્ડાના બે પ્રકાર માન્ય રાખેલા તેથી વિશેષ સમર્થન મળે છે । તે સિવાય વિતણ્ડાના આ પાસા અંગે ન્યાય-ગ્રંથોમાં ભાગ્યેજ કશી સામગ્રી મળે છે ।

પોતાનો પક્ષ ન હોવાનું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે કોઈ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરી શકાતું ન થી તેથી કોઈ તત્ત્વ વિષે વાસ્તવમાં કશું જાણી શકાય સહીં; અથવા તો પરમ તત્ત્વ લૌકિક પ્રમાણોની મર્યાદાની બહાર છે તેથી તેને વિષે લૌકિક પ્રમાણો દ્વારા કશું પ્રતિપાદન કરી શકાતું ન થી, અને લૌકિક પ્રમાણો દ્વારા જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે તેમને અમ્યુપગમો પ્રમાણે પણ દોષ રહિત છે એમ તો ન જ કહેવાય । સામા પોતાનો પક્ષ ન હોવાનું પ્રામાણિક કારણ હોઈ ને કેટલાક ચિત્તકોં એ વિતણ્ડા—પદ્ધતિનો આશ્રય લીધો । વિતણ્ડાનિ આ કક્ષાનો ભાગ્યેજ કોઈ નૈયાયિક વિચાર કર્યો । નૈયાયિકોં એનો કોઈ પણ ચર્ચા માં બે પક્ષ હોય, વગેરે વગેરે—એ નિશ્ચિત ચોક્કા માં રહી ને જ વિવેચન કર્યું અને વાદ પ્રકારની વીતરાગની વિતણ્ડા સ્વીકારનારનો ગ્રાવાજ ગ્રાધોંઘાટમાં ડુલી ગયો । તેમ છતાં તત્ત્વોપપ્લવસિંહ જેવા ગ્રંથોની પદ્ધતિ સમજવામાં અને તેમના કર્તાનું સૂત્યાંકન કરવામાં આ મદદ રૂપ થાય છે ।

